

ПРИНЦИПИ ПРАВА: КОНЦЕПТУАЛЬНІ РОЗДУМИ

Козюбра Микола Іванович
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри загальнотеоретичного правознавства та публічного
права Національного університету «Києво-Могилянська академія»,
науковий керівник Центру дослідження проблем верховенства права
Національного університету «Києво-Могилянська академія»,
суддя Конституційного Суду України у відставці

Світоглядно-методологічні проблеми осмислення природи принципів права та перспектив їх розвитку в умовах сучасних глобалізаційних і євроінтеграційних трансформацій

Worldview and methodological problems of understanding the nature of the principles of law and prospects for their development in the conditions of modern globalization and European integration transformations

1. Свою доповідь я почну з того, що свого часу для мене, як, мабуть, і для більшості вітчизняних (та й зарубіжних учасників нашої конференції з пострадянського простору) стало, якщо й не повною несподіванкою, то, принаймні, й не зовсім очікуваним. Попри те, що принципам *права України* присвячено чимало спеціальних публікацій, зокрема й окрема, перша у вітчизняному загальнотеоретичному правознавстві монографія А. М. Колодія¹, виявилось, що віднайти специфічні виключно для правової системи України принципи права надто проблематично, ба більше – практично неможливо. Принаймні мені це не вдалося.
2. У зв'язку з цим виникає цілком логічне, як на мене, запитання: чи не нав'язані існуючі нині уявлення про принципи права у вітчизняній, як і в пострадянській, загалом, юриспруденції – інерцією радянських світоглядно-методологічних підходів до трактування природи так званого «соціалістичного права» як унікального, неповторного історичного типу права, *принципово* відмінного від усіх його попередніх історичних типів, зокрема від «буржуазного типу права» не тільки за своєю класовою спрямованістю, а й за своїм змістом.

¹ Колодій А. М. Принципи права України. Київ: Юрінком Інтер, 1998.

3. Оскільки принципи права є визначальною основою, фундаментом, на якому будується будь-яка правова система, цілком природно почали шукати відмінні від «буржуазних» підвалини, на яких здійснювалася спроба зводити цю нову «правову споруду» – «радянську правову систему», а згодом і окрему «сім'ю соціалістичного права».
4. Базу цих підвалин склали такі добре відомі старшому поколінню українських правників (та й зарубіжних — з держав пострадянського простору) штучно сконструйовані специфічні для «соціалістичної правової системи (сім'ї)» принципи, як: принцип демократичного централізму, принцип поєднання державного планового управління розвитком народного господарства з госпрозрахунковими інтересами підприємств, принцип переважного захисту права державної власності, принцип забезпечення планової дисципліни тощо².
5. Проте навіть в умовах ідеологічного обґрунтування «унікальності», «неповторності», «нового історичного типу права» повністю проігнорувати наявність у ньому спільних з «буржуазним правом» принципів (хай навіть дещо модифікованих, пристосованих до офіційної ідеології) не вдалося.

У цивільному праві, наприклад, не могли заперечити принцип рівності суб'єктів цивільного права, принцип свободи у здійсненні цивільних прав та ін.³ У кримінальному праві, принаймні на офіційно-законодавчому рівні, не змогли відмовитися від «буржуазних» принципів відповідальності за вину, незворотність карного закону у часі, окрім випадків, коли він скасовує або пом'якшує кримінальну відповідальність, тощо. У процесуальному праві зберігалися такі «буржуазні» принципи як принцип інстанційності, диспозитивності, усності, безпосередності судового розгляду та ін.

Інша річ, що ці та інші «буржуазні» принципи обставлялися різними застереженнями, винятками, обмеженнями, які часто зводили їхню дію нанівець. Особливо це стосувалося принципу незворотності дії карного закону у часі.

6. Це свідчить про те, що по-перше, не варто перебільшувати, як це часто відбувається у пострадянській літературі, сам факт фіксації принципів права в законі. За всієї її важливості відповідне узагальнене законодавче положення стає принципом права тоді, коли воно послідовно втілюється у повсякденній практичній, зокрема, судовій діяльності. По-друге, що ще вагомніше, про існування *загальнолюдських, універсальних* принципів права, якими жодний політичний режим, за всієї його впливовості на юридичні процеси в державі, знехтувати не може. Навіть найреакційніші нацистські, фашистські та інші тоталітарні режими змушені вдаватися до цих надбань загальнолюдської цивілізації, причому не лише заради підтримання респектабельного фасаду, а й часто заради власного збереження. Історичний досвід підтверджує, що цілковите зневажання елементарних правил людського співжиття, узагальненим виявом яких часто є принципи права, призводить до катастрофічних для режиму наслідків.

² Советское гражданское право / под ред. В. А. Рясенцева. Москва: Юридическая литература, 1975. Т. 1. С. 21.

³ Див., наприклад: Советское гражданское право / под ред. О. А. Красавчикова. Москва: Юридическая литература, 1968. С. 24–25.

7. Проблема природи універсальних принципів права доволі складна. Попри те, що про їх існування деякі відомі правознавці говорять вже впродовж двох століть³, дискусії з цього приводу продовжуються досі. Позиції дослідників цієї проблеми залежать від відповіді на більш загальне питання: чи існують спільні для всіх народів базові цінності, акумуляторами і передавачами яких є універсальні принципи права? Думки з цього питання серед політиків і науковців розходяться. Чимало з них продовжують вважати, що навіть у сучасному глобалізованому й інтегрованому світі спільних для всіх народів цінностей не існує, як не існує й єдиного для них розуміння права⁴. Здавалося б, що в умовах поширених нині тероризму, військових конфліктів, зокрема розв'язаної Росією військової агресії проти України, коли зневажається найдороще, що дане людині – її життя, такі думки не позбавлені сенсу.
8. Однак річ, очевидно, не у відсутності таких цінностей. Адже цінності, що об'єднують людей, існували завжди: жодна з поширених у сучасному світі релігій не закликає до насильства, агресії, ненависті тощо, хоч їх, на жаль, дійсно в сучасному світі не бракує. Це означає, що антиподи цим явищам – миролюбність, толерантність, взаємоповага тощо розглядаються ними як цінності, попри те, що вони не завжди ними оперують. Тому, мабуть, слід говорити радше не про відсутність універсальних, спільних для всіх народів і цивілізацій, цінностей, а про те, як це не прикро усвідомлювати, не всі люди, а часом і людські спільноти, навіть у ХХІ ст. їх визнають, а тим паче дотримуються (приклад – все той же російський диктатор В. Путін, його оточення і переважна частина російської спільноти).
9. Звідси напрошується висновок, що для подолання водорозділу між тими, хто сповідує універсальні цінності і тими, хто їх не визнає, а часто й брутально зневажає, потрібна не так зміна уявлень про такі цінності, як зміна ставлення до них, яке, як підтверджує історичний досвід, формується впродовж багатьох поколінь.
10. За всієї безперечної важливості для розуміння онтологічної природи права таких цінностей як справедливість, рівність, свобода, гуманізм тощо, навряд чи правильно відносити їх до універсальних (загальнолюдських, загальноцивілізаційних) принципів права, як це часто відбувається у літературі (не тільки, до речі, вітчизняній, а іноді й західній). Ці ідеали (у своєрідному їх розумінні, обумовленому рівнем культурного розвитку, історичними традиціями різних народів і цивілізацій) характеризують сутнісну властивість права, його нерозривні зв'язки з соціально-культурними цінностями, є уособленням аксіологічної, сутнісно-ціннісної єдності права з мораллю, а не власне правовими принципами.
11. Уявлення про справедливість, рівність, свободу тощо змінюються і наповнюються різним змістом залежно не тільки від простору і часу (зрештою, з ними нерозривно пов'язані й уявлення про право), а часто мають істотні відмінності у різних людей однієї історичної епохи й однієї культури (цивілізації). Принципи ж права, навіть універсальні, хоч і належать до «еластичних», оціночних категорій, проте є

³ Feuerbach P. J. A. Bibliothek fur die peinliche Rechts. Wissenschaft und Lesetzkunde (Bd. 2, S. 163 fff), 1880; Rosco Pound. The Case for Law. *Valparaiso University Lav Review*. Spring, 1967. No. 2. P. 203–204.

⁴ Честнов Н. Л. Постклассическая теория права. Санкт-Петербург: Алеф-Пресс, 2012. С. 453 і наст.

більш раціоналізованими, отже, більш усталеними, стабільними і передбачуваними («правопевними») для людей.

- 12.** Процес формування та форми вираження принципів права (як і їх термінологічне позначення) у різних правових сім'ях і цивілізаціях істотно різняться. Як свідчить світовий досвід, вони далеко не завжди фіксуються в якомусь конкретному юридичному документі, зокрема в конституції, що помітно навіть у межах євроатлантичної цивілізації (зокрема, в правових системах сім'ї загального і сім'ї континентального права). Тим паче це стосується традиційних і релігійних правових сімей, де принципи права, особливо універсальні, часто не сформульовані як принципи. Вони існують у синкретичній, невідокремленій від інших соціальних регуляторів – моралі, релігії, філософських учень – формі. Проте, попри синкретичність та високий рівень абстракції, універсальні принципи права в певних варіантах можна віднайти практично у всіх правових системах. Доволі часто вони як за формою, так і за змістом, близькі до аксіом римського права, давньовавілонського права тощо.

Очевидно, ця обставина є одним з вирішальних чинників, що обумовлюють зближення юридичної, зокрема, судової практики під час вирішення низки ідентичних юридичних справ у країнах, правові системи яких належать до різних правових сімей.

- 13.** Принципи права, які можна віднести до універсальних, багато, їхнє коріння знаходиться в релігійних заповідях «не вбий», «не вкради», в морально-правових вимогах – «віддай кожному за його заслугами», «турбуючись про власне благо, не зашкодь іншому», «не будь суддею у своїй власній справі» тощо, в таких основоположних ідеях приватного права як «згода творить право», «договори, укладені з аморальною метою не повинні виконуватися» та ін.

Формування принципів права підпорядковувалося вирішенню практичних завдань – прийняттю рішень у конкретних життєвих ситуаціях, тобто своїм становленням принципи права зобов'язані насамперед практиці давніх арбітрів, які вирішували правові спори, а не державі. Отже, як і саме право вони мають позадержавне походження.

Серед основоположних, визначальних принципів права, універсалізація яких розпочалася вже в Новітній час і активно продовжується дотепер, слід назвати два найфундаментальніші з них мегапринципи: принцип поваги до людської гідності і прав людини та принцип верховенства права. Їм, особливо останньому, присвячено чимало виступів на конференції, тому докладно зупинятися на них не стану.

- 14.** За всього визначального значення для функціонування і розвитку права його універсальних принципів, вони не виключають особливостей (іноді суттєвих) цивілізаційних принципів права, характерних для певних правових культур і традицій, що уособлюють відповідні їм типи цивілізацій та правосімейних принципів права, тобто принципів, притаманних окремим правовим сім'ям. Навіть у межах однієї цивілізації, зокрема, євроатлантичної, відмінності між принципами права романо-германської правової сім'ї (сім'ї континентального права) та англо-американської правової сім'ї (сім'ї загального права) існують, хоч вони мають спільне історичне коріння – римське право, а також логіку та діалектику Платона й

Аристотеля⁵. На жаль, спеціальні монографічні дослідження, присвячені спільним для цих сімей принципам та їхнім відмінностям, у вітчизняному правознавстві досі відсутні.

- 15.** Істотні особливості притаманні також принципам права міжнародних регіональних організацій, зокрема принципам права Європейського Союзу, який, як відомо, об'єднує держави з різними правовими системами, які, до того ж, належать до різних правових сімей.

Оголошення початку переговорів про вступ України до цієї авторитетної регіональної організації ставить перед вітчизняною правовою системою і її дослідниками цілу низку складних проблем, пов'язаних, зокрема, з її адаптацією до *acquis* Європейського Союзу (далі – ЄС) – його надбань у правовій сфері. Хоч цим проблемам присвячено чимало виступів на конференції, акцентую увагу на тих з них, які, як на мене, також потребують поглибленого світоглядно-методологічного осмислення.

- 16.** Перша з цих проблем, на перший погляд, має суто термінологічний характер. Коли мова заходить про євроінтеграцію правової системи України, ми часто оперуємо термінами «гармонізація», «адаптація», а іноді навіть терміном «апроксимація» (використаний, зокрема, в назві доповіді А. Хворостянкіної).

Очевидно, вживання названих термінів щодо поняття «правова система» цілком виправдані. Адже зміст будь-якої правової системи не обмежується її інституційно-нормативним компонентом, тобто законодавством. Вона включає також такі набагато більш національно орієнтовані компоненти як духовний (правосвідомість, ментальність тощо), організаційний і функціональний, тобто середовище, в якому юридичні норми функціонують. Вони, на відміну від нормативного компонента – законодавства, за жодних обставин не зможуть стати повністю ідентичними правовій системі ЄС.

Набагато складніша річ з адаптацією українського законодавства до законодавства ЄС. Як впливає з «переговорної рамки», яка встановлюється для кожного кандидата для вступу в ЄС, у ній ідеться не просто про «апроксимацію», тобто наближення законодавства України до законодавства ЄС, а про його приведення у повну відповідність із законодавством ЄС, тобто фактично про уніфікацію. За винятком хіба що тих норм законодавства, яке стосується суто національних цінностей – мови, культури, традицій тощо, хоч і таке законодавство не може дисонувати з європейськими стандартами нормативного регулювання цих цінностей. Це підтверджують, зокрема, магістерські роботи, присвячені галузевим проблемам євроінтеграції, випускників магістерської програми 081 «Право» НаУКМА цього, 2024 року.

- 17.** Це своєю чергою породжує низку складних питань, які потребують поглибленого осмислення. Серед них:

- Чи варто прагнути до максимального збереження в українському законодавстві національних особливостей, як це нерідко пропонують прихильники партикуляризму права (від лат. *particularis* – окремо), тобто ті, хто прагне будувати національну

⁵ Берман Г. Дж. Право і революція. Формування західної традиції права. Київ: IRIS, 2001. С. 145.

правову систему, включно з принципами права на основі національних культурних цінностей. Де межі таких особливостей, які не стануть перешкодою на шляху євроінтеграції України.

- Чи не стане наслідком приведення національного законодавства у повну відповідність із законодавством ЄС космополітизація законодавства України, тобто його підпорядкування єдиному уніфікованому європейському правопорядку, якого своєю чергою вимагає спільний європейський ринок, чи існують межі такого підпорядкування?
- Як бути за таких обставин із Конституцією України? Чи процес неминучої космополітизації має поширюватися також на неї, чи вона має залишатися не тільки необхідним атрибутом державного суверенітету, а й виявом національної української ідентичності (конституційної ідентичності)?
- Чи потребуватимуть змін наші нинішні уявлення про верховенство Конституції серед джерел права (включно з міжнародними договорами), чи вони мають суттєво змінитися в контексті принципу верховенства права ЄС?

І, зрештою, чи не найскладніше із питань: яка доля чекає у зв'язку із вступом України в ЄС українське право? Чи не зникне воно з історичної арени *за умови його сучасного розуміння переважною частиною вітчизняної правничої спільноти як системи встановлених авторитетом (державою) норм (а фактично законодавства)? Чи потрібний інший, непозитивістський підхід до праворозуміння, щільно пов'язаний з духовним і функціональним компонентами правової системи, зокрема, із специфічним українським середовищем, в якому право функціонує?*

Напрями пошуку відповідей на ці питання я намагався окреслити у своїй щойно опублікованій монографії «Практична філософія права»⁶ та деяких інших публікаціях, хоч претендувати на їх повноту і безспірність не можу. Сподіваюсь на плідні дискусії з названих та багатьох інших питань, пов'язаних з євроінтеграцією правової системи України, на конференції.

⁶ Козюбра М. Практична філософія права: монографія. Київ: Дух і Літера, 2024. 496 с.